

A STRATÉGIÁVÁLTÁS SZÜKSÉGESSÉGE A KONFLIKTUSKEZELÉSBEN

(Elhangzott 1992. november 22-én Kolozsváron, a Platformok a kisebbségi politikában című konferencián.)

Remélem, senki sem várja el tőlem, hogy a konfliktusok, jelesen az etnikai konfliktusok szövevényes kérdéskörének minden vonatkozására kitérjek. Ezt már csak az időkeret sem tenné lehetővé. Arra sem vállalkozhatom, hogy a magyar–román konfliktus teljes elemzését nyújtsam, ezt nemcsak az idő nem engedné meg, hanem hiányoznak hozzá olyan fontos adatok, amelyekhez csak szakszerűen elvégzett szociológiai felmérések juttathatnának hozzá bennünket. (Ez egyébként sajnálatosan jellemzi konfliktuskezelési kísérleteinket: kezelni akarunk valamit, amiről jószerivel azt sem tudjuk, hogy micsoda, vagy legalábbis hogy milyen, miből áll, mi az igazi tartalma.) Csupán annyit tehetek, hogy az etnikai konfliktusok néhány vonatkozását érintve a magyar–román konfliktus teréről vett példákkal szemléltetem mondanivalómat.

Először is azt kell világosan látnunk, hogy – legalábbis térségünkben – az etnikai ellentétek nem (vagy csak nagyon ritkán) jelentkeznek tiszta etnikai konfliktusként, hanem általában másfajta – társadalmi, politikai, illetve államközi – konfliktusokkal keverednek. Ezt a konfliktuskezelés során is szem előtt kell tartanunk. Tévedés volna persze azt hinni, hogy az etnikai konfliktusok csupán következményei volnának másfajta konfliktusoknak. Ezt azért kell hangsúlyozni, mert a magyar–román konfliktus esetében például gyakran lehet találkozni olyan nézetekkel, hogy az egész dolog mesterséges képződmény, bizonyos pártok és egyéb obskúrus csoportok (pl. a szekuritáte) műve, amelyet aztán ezek a maguk érdekeinek megfelelően használnak ki. Az ilyen véleményt (amelyben egyébként van valami) sokszor az a jó szándék szüli, hogy valahogy felmentést találjunk a mi népünk, illetve a másik nép számára, mondván, hogy ezeknek semmi bajuk sem volna egymással, ha „azok ott” nem kavarnák állandóan a dolgokat. Ennek a sokszor őszinte, sokszor ravaszul megjátszott jóhiszeműségnek azonban az a hátulütője, hogy ha komolyan vesszük, könnyen azt hihetjük, hogy az etnikai konfliktusokkal mint olyanokkal nem is szükséges foglalkoznunk, elég, ha az okokat megszüntetjük (például betiltjuk az RMDSZ működését), s az etnikai ellentétek maguktól eltűnnek.

Márpedig az etnikai konfliktusokkal foglalkozni kell. Ennek két formája lehetséges: a megelőzés, illetve a már meglévő konfliktusok kezelése. Ezeket azért szükséges különválasztani, mert más-más stratégiát követelnek.

A konfliktus-megelőzéssel kapcsolatban először is azt kell tisztázni, hogy milyen konfliktusokat kell egyáltalán megelőzni. Elég általános vélemény, hogy lehetőleg minden konfliktust el kellene kerülni. Márpedig ez nemcsak hogy nem lehetséges, de nem is volna

célszerű. A konfliktusokról nem lehet általában megmondani, hogy szükségesek-e, vagy sem. Helyzete válogatja. Vegyük például azt az esetet, amikor az egyik közösséget jogtalanság éri a másik részéről, illetve olyan a társadalmi berendezkedés, hogy abban az egyik közösség hátrányos, a másik meg előnyös megkülönböztetésben részesül. Ebben az esetben az előnyöket élvezőknek (akárcsak a hatalomnak) nyilván az lesz a kedvenc jelszava, hogy a hátrányosan érintett fél lehetőleg maradjon csendben, a béke érdekében ne kíséreljen meg semmit se tenni jogainak védelmében, hiszen mindennél fontosabb, hogy nyugalom, rend és fegyelem legyen az országban. (Nem véletlenül hangoztatja olyan szívesen ezt a jelszót minden diktatúra.) Ez a passzivitásra kárhóztató alapelv rendszerint visszhangra is talál az emberek legnagyobb részében, hiszen számukra a nyugalom mint érték általában fölötte áll az olyan okvetetlenkedéseknek, mint amilyen például mások (sőt akár a maguk!) jogainak biztosítása. Nyilvánvaló, hogy a hatalmon vagy előnyös helyzetben lévők csak elvétele ha maguktól lemondanak előjogaikról, ezt tehát kérni, követelni kell tőlük – s ezzel meg is van a konfliktus. S ez még mindig jobb, mint a jogtalanság passzív eltűrése. A konfliktus mindig tünete annak, hogy valami nincs rendben, amit a másik fél számára sokszor csak ez tudatosíthat. A konfliktus tehát olyan kellemetlen helyzet, amelyben egyik fél sem érzi magát biztonságban, tehát mindkettő számára tarthatatlan, ugyanakkor azonban jó alkalom is arra, hogy a helyzet rendeződése elkezdődhessék. A dolog jó vagy rossz kimenetele most már azon múlik, hogy a jogtalanság elleni küzdelem erőszakmentes vagy erőszakos módszereket használ-e. Az ilyen szükséges konfliktusok esetében tehát nem magát a konfliktust kell elkerülni, hanem az erőszak alkalmazását. Vagyis tudni kell viselkedni a konfliktusban, ismerni kell a konfliktusok megoldásának erőszakmentes módszereit.

Vannak azonban olyan konfliktusok is, amelyeket csakugyan jobb lenne elkerülni, mert ahelyett hogy a már meglévő konfliktust a megoldás felé közelítenék, csak súlyosbítják, elmérgesítik a helyzetet, és ezzel rontják a jó megoldás esélyeit. Ezeket legtöbbször a szakszerűtlen konfliktuskezelési kísérletek váltják ki. Sikeres elkerülésükhöz a jó helyzetelemzés módszereinek, valamint a konfliktuskezelés hatékony stratégiáinak ismerete és alkalmazása szükséges.

Ami mármost a romániai helyzetet illeti, itt a konfliktus elkerülhetetlen volt, sőt hiba is lett volna kitérni előle, hiszen ennek nem lett volna más módja, mint az, hogy a magyar kisebbség továbbra is némán, passzívan tűrje el korábbi sérelmeit, s ezzel maga is hozzájáruljon az őt sértő jogtalanságok fennmaradásához. A konfliktus rossz irányú alakulásáért azonban, bár nem egyenlő mértékben, egyaránt felelős mind a magyar, mind a román fél. Az egyenlőtlenség abból származik, hogy a magyar fél nem volt olyan helyzetben, hogy hatalmi pozícióból hozhatott volna döntéseket a nemzeti kérdésben, míg a román fél igen. (Itt csak a romániai belpolitikai döntésekre gondolok.) A sorozatos rossz döntésekért tehát nem a magyar fél felelős.

Abban azonban, hogy ezek a rossz döntések megszülethettek, a magyar félnek is

megvan a maga felelőssége. Ezt ugyan nem szívesen ismerjük be – s ez az egyik oka annak, amiért a konfliktuskezelés terén jószerint még mindig abban a tudatlanságban leledzünk, amellyel 1989 decemberében elindultunk. Ahhoz ugyanis, hogy hibáinkból tanulhassunk, először be kellene ismernünk, hogy sokszor tévedtünk magunk is.

Az első nagy tévedés a stratégia megválasztása volt. De ezzel túl sokat mondtam, a valóság az, hogy semmiféle stratégiát nem választottunk, úgy indultunk el, hogy még a helyzetet sem mértük fel kellőképpen. Nem vád ez, hiszen az idő sem volt alkalmas arra, hogy higgadt elemzéseket végezzünk, emellett tapasztalatunk sem volt az ilyesmiben.

Ebből adódott, hogy nem vettük észre már az elején: a románok egyszerűen nem fogják megérteni, mit akarunk mi, s azt miért akarjuk. Nem számoltunk azzal, hogy a diktatúra évtizedei során szinte teljesen megszűnt közöttünk az interetnikus kommunikáció: mi mindnyájan ismertük a magunk sajátos gondjait, de ezekről románoknak úgyszólván sohasem beszéltünk. Rólunk ők vajmi keveset tudtak, nagyon sokan csak a konfliktus kibontakozása során értesültek arról, hogy Romániában magyarok is élnek nem kis számban. Akik pedig tudtak rólunk, úgy vették, hogy a nemzeti kérdés Romániában olyan jól meg van oldva, hogy ezen a téren semmiféle jogos követelésünk sem lehet. Ennélfogva minden igénybejelentésünk rögtön gyanút keltett, hogy nem fogja-e vajon annak teljesítése a román nemzeti érdekeket sérteni.

Ma már látni lehet, hogy ezzel kellett volna kezdeni: a román fél hatékony tájékoztatásával, az interetnikus kommunikáció kialakításával. Ehelyett az volt az első dolgunk, hogy határozottan, elvszerűen kinyilatkoztattuk, mit követelünk magunknak. Úgy vettük, hogy ez a demokráciában természetes dolog, csak arról feledkeztünk meg, hogy az ország lakossága nem válhatott egyik napról a másikra politikai analfabétából, amire a korábbi rezsím kárhoztatta, nagyvonalú angol demokratává. Mindennek a teteje, hogy miután az égvilágon semmit sem tettünk azért, hogy a románokkal valahogy megértessük, mit is akarunk, s ez nekünk (sőt nekik is) miért olyan fontos, mélységesen meg voltunk döbbenve és fel voltunk háborodva, hogy mindezt nem értik, sőt rögtön magyarázatot is találtunk rá: mert nem akarják megérteni. Pedig tényleg nem értették, s ha akarták volna, sem lett volna honnan megérteniük. Nem azt akarom mondani, hogy ha az interetnikus kommunikáció kimunkálásával kezdtük volna, minden későbbi bajt el lehetett volna kerülni. De az bizonyos, hogy ha a kérdésnek ezzel az oldalával jobban törődtünk volna – és főleg: ha szakszerűen és következetesen csináltuk volna is –, akkor az ideai szeptemberi választásokon sokkal kevesebben szavaztak volna a szélsőségesen nacionalista pártokra, és jóval többen a demokratikus ellenzékre.

A tájékoztatás és az interetnikus kommunikáció elhanyagolása azonban nemcsak a tapasztalatlanságnak tudható be, hanem logikusan következik abból az ösztönös stratégiából is, amelyet követtünk. Mi mindig a jogi keretek megteremtésére helyeztük a hangsúlyt, elfelejtve, hogy a keret csak akkor tölthető meg tartalommal, ha lent, a végrehajtás szintjén a

terep elő van készítve. Ha nincs, akkor minden eredményünk, amit fent esetleg elérhetünk, lent újabb konfliktusokat fog szülni. Általánosabban az mondhatjuk, hogy mi úgy vettük: a román néppel nincs semmi dolgunk, nekünk a hatalommal kell dűlőre jutnunk. Ezzel azonban a román lakosság tájékoztatását teljesen átengedtük a román nacionalista pártoknak. Márpedig a parlamenti választásokon hiába szavazunk mi egységesen az RMDSZ-re, a parlament jellege mégiscsak a nemzeti többség szavazatain múlik. A románokkal való állandó kommunikáció hiánya ezáltal oda vezet, hogy minimálisra csökken még annak az esélye is, hogy parlamentáris úton bármit is elérhessünk.

Áttérve most a konfliktuskezelés kérdéseire, illetve lehetőségeire, ezt azzal kellene kezdenünk, hogy sürgősen helyrehozzuk eddigi mulasztásainkat. Sajnos nagyon sok időt vesztítettünk el eddig, az elmúlt lassan három év bőségesen elég kellett volna hogy legyen arra, hogy ma már a konfliktuskezelésre, helyzetelemzésre, stratégiára jól képzett szakembereink legyenek, akiknek véleménye ne csak az RMDSZ politikai döntéseinek előkészítésében és megítélésében, hanem a kommunikációépítés stratégiájában is mérvadó legyen. Ezen a téren azonban mindeddig semmi sem történt. Talán ezzel is magyarázható, hogy a romániai magyarság máig sem tudott kilépni abból az ösztönösen alkalmazott csődstratégiából, amelynek hetvenéves eredménytelensége legalábbis el kellett volna hogy gondolkottasson bennünket. E stratégia alapján az a gondolat áll, amelyet először Kós Károly fogalmazott meg 1921-ben *Kiáltó szó* című, amúgy nagyon szép kiáltványában: „A mi igazságunk: a mi erőnk. Az lesz a mienk, amit ki tudunk küzdeni magunknak.”

Ebben az első látásra tetszetősnek tűnő kijelentésben benne van összes kudarcaink gyökere. Figyeljük csak meg: az lesz a *mienk*, amit (*mi*) ki tudunk küzdeni *magunknak*. Teljesen hiányzik belőle a partner, a másik fél, illetve csak küzdőfélként, vagyis ellenfélként jön számításba. (Kós szövegének egészébe helyezve ez a küzdelem inkább a román államhatalommal való viaskodásra értendő. Mai változatában azonban ez a tétel olykor már egyenesen így fogalmazódik meg: „Mi a románokra – vagy a románok megértésére – nem számíthatunk.”)

Ha eredményt akarunk elérni, először is ezen a szemléleten és az erre épülő stratégián kellene radikálisan változtatnunk. Ha ugyanis a mi helyzetünk rossz, az végső soron azért van, mert rossz a magyarok és románok közötti alapviszony. A konfliktus fennállása egyértelmű tünete ennek. Nem javíthatunk tehát a magunk helyzetén, ha a rossz viszony változatlanul megmarad. Ha jól meggondoljuk, nekünk ebben nincsen is külön helyzetünk, amely külön javítható volna, hanem egyetlen helyzet van, amelyben benne vannak mind a magyarok, mind a románok, s ez a helyzet úgy rossz, ahogy van, mindenestül. Nem jó tehát nekünk sem, de a románoknak sem (leszámítva bizonyos politikai pártokat és más érdekcsoportokat, amelyek ebből élnek). Nekünk tehát nem azt kellene célul tűznünk magunk elé, ahogy eddig tettük következetesen, hogy kizárólag csak a magunk helyzetén javítsunk. A cél: a helyzet *egészének* minőségi megjavítása. Ha így fogjuk fel és következetesen így

közelítjük meg a problémát, akkor a románok immár nem ellenfélként, hanem lehetséges partnerként tűnnek fel, mindazok a csoportok pedig, amelyeknek érdekükben áll a rossz helyzet fenntartása, mint e két együttműködő partner közös ellenfelei.

Lehet, hogy így, elméleti megfogalmazásban ez javíthatatlan naivságnak tűnik. Pedig a valóságban ezek a dolgok így működnek. S a másik fél a két stratégia közötti különbséget nagyon is érzékeli. Egyáltalán nem véletlen, hogy 1990 első felében a román sajtó újra meg újra visszatért arra, hogy (onnan nézve) az RMDSZ nyilatkozatai egytől egyig ultimátumszerűek. Egyik sem volt pedig ultimátum, legalábbis formája szerint nem. De alapállásuk az volt, hogy márpedig mi, magyarok ezt és ezt akarjuk, ezt és ezt fogjuk, így lesz, punktum. Most vagy soha. Nyoma sem volt bennük a hajlandóságnak, hogy legalább annyit kérdezzünk a románoktól: ugye, nem zavarna benneteket?

Félreértés ne essék: nem arról van itt szó, hogy az volna a helyes, ha mi mindenhez engedélyt kérnénk a románoktól. Hiszen éppen az a célunk, hogy olyan viszonyt építsünk ki velük, amelyben magunk intézhessük szabadon, engedélykérés és előzetes jóváhagyás nélkül a ránk és csakis ránk tartozó dolgokat. Ne tévesszük össze az engedélykérést azzal, hogy tekintettel vagyunk valakire, hogy érdekel az is, amit ő gondol, ami vele történik.

Annál inkább, mert nála nélkül nem boldogulunk. Politikai beszédekben elhangzik olykor az a nagyon is helytálló kijelentés, hogy a romániai magyarság helyzetét a románok kihagyásával nem lehet megoldani. Kár azonban, hogy ez megmarad pusztán szólamnak, mert gyakorlatunkban, stratégiánkban szinte semmi sem mutatja, hogy ezt valaki is komolyan venné. Pedig csakis az lehetne az eredményes stratégia. Ha én azt mondom egy románnak, hogy márpedig nekem Bolyai Egyetemre van szükségem ezért és ezért, akkor a legnagyobb jóindulat, amit elvárhatok tőle, kimerül abban, hogy azt mondja: értem, neked Bolyai Egyetemre van szükséged ezért és ezért. A probléma továbbra is megmarad csakis az én problémámnak, nem lesz az övé is, ezért nem is várhatom el tőle, hogy egy lépést is tegyen az érdekemben. Be kell látnom, hogy számára legjobb esetben is teljesen közömbös, hogy van-e Bolyai vagy nincs – miért tenne hát érte valamit?

Mondhatom viszont neki azt is: Ide figyelj! Mi ketten nagy bajban vagyunk. Élhetnénk nyugodtan egymás mellett (és egymás felől), mégsem tudunk. Szeretnénk pedig. De hogyan lehetnék én nyugodt felőled, mikor látom, hogy nem is tudod, hogy engem mi bánt? Nézd, ezek az én bajaim. Láthatod, hogy én ebbe nem törődhetek bele, tehát nem lehetek megelégedve. De te sem lehetsz addig nyugodt felőlem, amíg tudod rólam, hogy én elégedetlen vagyok. Értelek, ha minduntalan azt kérdezed magadban, nem forralok-e valamit ellened. Hidd el, hogy nincsenek ilyen gondolataim. De – érted, ugye? – addig nem lehet köztünk békesség, amíg az én helyzetem rendezetlen. Mert igazságtalanságra nem lehet békességet építeni ...

Ha ilyenformán adom elő neki a bajomat, akkor ha nem is rögtön, de idővel biztosan megérti, hogy a Bolyai Egyetem az ő békességének is feltétele. Az én gondom az övé is, az

én érdekem az övé is. Aki pedig szítja köztünk az ellentéteket, az nemcsak ellenem dolgozik, hanem ellene is. S ettől kezdve ő már partnerem, ha kell, akár a jogaimért folytatott küzdelemben is. (Ez a példa azt is szemlélteti, miért kell a helyzet egészének megjavítására törekednünk.)

Hét kudarcos évtized tapasztalataival a hátunk mögött ideje volna már átfoglalnia Kós Károly üzenetét ilyenformán: „A mi erőnk: a mi igazságunk. Az lesz a mienk, amit úgy tudunk magunknak követelni, hogy abban a másik fél saját érdekeire ismerjen rá.”

És persze ennek megfelelően építeni fel egész stratégiánkat. Nem hirtelen támadt ötletek alapján, jól vagy rosszul megítélt konjunktúrák pillanatnyi hatása alatt, hanem szakszerűen és kellő felelősségtudattal.

Ezt azért látom a magyar–román konfliktus kezelésében alapvető feltételnek, mert enélkül minden egyéb kezdeményezésnek szinte nullára csökken a hatásfoka. Az interetnikus konfliktusoknak ugyanis nemcsak a kommunikáció hiánya az oka, hanem a különféle nemzeti előítéletek, elfogultságok és gyanakvások is. Ezekkel külön kell foglalkozni, éspedig nem is akárhogy, hanem kellő felkészültséggel, módszeresen és következetesen. De mindaddig, amíg a jogainkért folytatott küzdelemünk rossz stratégiája vagy éppenséggel stratégiátlansága folyton tápot ad a másik félnek a gyanakvásra és arra, hogy a mi tetteinkben előítéletei megalapozottságának kézzelfogható bizonyosságát lássa, addig a legszakszerűbben elképzelt, talán nagy anyagi támogatást élvező konfliktuskezelési program is hatástalan marad.

Ami engem illet, a helyzetet nem látom reménytelenül kezelhetetlennek. De csak abban az esetben remélek tényleges előrelépést, ha mi, (romániai) magyarok képesek leszünk a szemlélet- és stratégiaváltásra. Enélkül minden optimizmus csak alaptalan délibábkergetés. Feltételhez kötött bizakodásomat arra alapozom, hogy ellentétben némelyekkel, én nem látom reménytelennek a románokkal való együttműködést. Nem igaz az, hogy minden románban valami kitörölhetetlen gyűlölet munkálna a magyarokkal szemben. Sőt ha figyelembe veszem, mekkora energiát öltek eddig a román nacionalista körök több mint két és fél éven át a magyarelleses propagandába, mi pénzt fordítottak arra, hogy a román tömegeket sajtó, rádió, tévé, nagygyűlések és egyebek útján a maguk oldalára állítsák, és mindezek után még mindig megvagyunk épségben, és szeptemberben a választóknak országosan csak mintegy 8%-a adta szavazatát a Román Nemzeti Egység Pártjára és nem egészen 4%-a a Nagy Románia Pártra (az érvényes szavazatok számát véve tekintetbe, és megjegyezve, hogy a választásokon 76,28%-os volt a részvételi arány, ahonnan is aligha az maradt távol, akinek ez a dolog nagyon szívügye volt), akkor azt kell mondanom, hogy ez azt mutatja: a románság nagy részének ez a dolog határozottan nem kell. Vagy legalábbis nem nagyon kell. Meg merem kockáztatni, hogy egy jó stratégiával párosuló, következetes konfliktuskezelési program a mostani nacionalista propagandát negyedannyi (de lehet, hogy tizedannyi) energiáfordítással ellensúlyozni tudná, mert ez egy irányba mutatna a románok

nagyobb részének spontán tendenciájával, míg amaz szembehalad vele.

Feltűnhet, hogy eddig csak a magyar fél tévedéseiről szóltam, a románság „nemzeti vétkeiről” pedig nem. Ezért szememre lehet vetni, hogy a kérdést egyoldalúan, sőt részrehajlóan tárgyalom. Számomra azonban az a kérdés: mit tehetünk *mi* a konfliktus jó megoldása érdekében? A románokat nem tudjuk megváltoztatni, nekik maguktól kell változtatniuk irántunk való magatartásukon. Ez rajtuk múlik, de mi segíthetünk nekik ebben. A mi tévedéseink helyrehozatala azonban csakis rajtuk múlik, ebben nem függünk sem a románoktól, sem másoktól. Ezért látom fontosabbnak, hogy mi arról beszéljünk, amiről mi tehetünk, és amiről valóban tehetünk is, ha a helyzeten valóban változtatni akarunk, nemcsak beszélni róla folyton, hiábavalóan és lefegyverző eredménytelenséggel. De nemcsak ezért. Hanem azért is, mert nem igaz az, hogy hiába vagyunk mi – jobban mondva volnánk, mert nem vagyunk – ilyenek meg olyanok, ha a másik fél nem olyan. Ugyanis a másik fél is ugyanazt a rossz stratégiát, a „győztes/vesztes” formula szerinti, úgynevezett nulla összegű stratégiát követi. Egy rossz stratégia „eredményes” működtetésében azonban mindig kettőn áll a vásár. Ha az egyik fél kilép belőle, és stratégiát vált, a másik sem tudja tovább zavartalanul folytatni a magáét. Neki is muszáj váltania. És ez nemcsak alig észrevehető enyhülést, hanem valószínűs változást is hozhatna, mind az adott helyzetben, mind pedig a perspektívák tekintetében.

Orient Expressz 1992. december

(Ahogy ma látom)

Ebben az a jellemző, hogy 1992 novemberének végén Kolozsváron gyakorlatilag ugyanazt kellett elmondanom, amit 1990 júliusában Csíkszeredában (I. e. kötetben: *Mit kezdhetünk egymással?*), vagyis nem változott időközben semmi. Illetve annyi változott, hogy ezen az előadáson már meglátszik, hogy közben megtanultam még egyet-mást, és több tapasztalat alapján mondhattam, amit mondtam.

Mivel nem sikerült elég elővigyázatosnak lennem a megfogalmazásában, Balogh Edgár megneheztelt rám akkor (meg is írta nyilvánosan), amiatt hogy nekem úgymond már még Kós Károllyal is bajom van, mikor pedig tudhatnám, hogy ha volt abban az időben valaki, aki a románok iránt nagy rokonszenvvel viseltetett, az Kós Károly volt. Tudtam, hogyne tudtam volna, sőt emlékszem rá, hogy írás közben még gondolkoztam is rajta, hogyan is írjam ezt úgy, hogy jól legyen. Ezért is választottam azt a formát, hogy ez egy olyan gondolat, „amelyet először Kós Károly fogalmazott meg”. Azt reméltem, ez elég lesz ahhoz, hogy az olvasó megértse: ő ezt csak frappánsan megfogalmazta, de nem ő találta ki, hiszen ez akkor – hogy úgy mondjam – benne volt a levegőben, az akkori általános szemléletet fejezte ki. Ma már úgy látom, bizony rosszul tettem, hogy ezt explicit formában is nem írtam bele. Akkori mulasztásom mostani jóvátételét azonban Balogh Edgár sajnos már nem olvashatja el, hiszen

már jó ideje kint nyugszik a Házsongárdi temetőben.

Ezzel a korrekcióval az írás tartalmát ma is érvényesnek tartom, de ma sem tudom, mikor fogjuk végre megérteni, hogy bizonyos dolgok megtanulását nem lehet megspórolni.